

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАКУЛЬТЕТИ**

РЕФЕРАТ

**Мавзу: Мажбуриятларнинг бузилиши ва бунинг учун фуқаролик
ҳуқуқий жавобгарлик тушунчаси**

Бажарди: С.Сайидбеков

Тошкент 2010

1. Мажбуриятлаонинг бузилиши ва бунинг учун фукаролик-хукукий жавобгаолик тушунчаси

Фукаролик-хукукий жавобгарлик мажбуриятни бажармаган қарздор зиммасига зарарларни, неустойкани кредитор фойдасига тўлаш вазифасини юклашдан иборатдир.

Фукаролик-хукукий жавобгарлик тушунчаси мажбуриятдаги санкция тушунчасидан бирмунча торроқ маънода тушунилади, чунки бунда қарздорнинг жавобгарлиги барча ҳолларда фақат мулкый жавобгарлик бўлиб кўрилади. Масалан, бировга зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларда зарар етказувчи жабрланган шахсга етказилган зарарнинг пул билан ҳисобланган миқдорини тўла равишда тўлайди. Шартнома бўйича олинган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги эса кредиторнинг кўрган зарарларини тўлатиш учун ҳам, қарздордан неустойкани ундирилиши учун ҳам асос бўлади.

Агар мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик натижасида кредиторга зарар етказилган бўлса, қарздор бундай зарарларни тўлашга мажбур бўлади.

Зарар - хукуки бузилган шахснинг бузилган хукуқини тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган харажатлари, унинг мол-мулки йўқолиши ёки шикастланиши (ҳақиқий зарар), шунингдек бу шахс ўз хукуқлари бузилмаганида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромадлари (бой берилган фойда)дир. Яъни, қарздор томонидан мажбуриятнинг бутунлай ижро этилмаслиги ёки лозим даражада ижро этилмаслиги оқибатида кредитор томонидан қилинган харажатлар, мулкнинг йўқотилиши ёки камайишидир. Кредиторнинг мулкый зарарига мисол қилиб ташкилот томонидан қилинган ишларнинг сифатсиз бажарилиши сабабли уни тузатиш билан боғлиқ бўлган харажатларни ёки шартномада белгиланмаган муддатда қарздор томонидан юборилган, масалан, муддатидан олдин юборилган маҳсулотни сақлаш харажатларидан келган зиённи ёхуд кредитор томонидан бошқа ташкилотларга тўланган жарималарни кўрсатса бўлади.

Мажбурият хукукида зарарни тўла равишда тўланиши (қопланиши) принципи белгиланади. Шу билан бирга, фукаролар ўртасидаги муносабатларда суд зиённинг ундирилиши тартибини белгилашда ҳар икки томоннинг мулкый аҳволини, хусусан қарздорнинг мулкый аҳволини эътиборга олиб, мажбуриятнинг бажарилишини кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб бажарилишини белгилашга ҳақли.

Шунингдек, мажбуриятнинг айрим турлари бўйича ҳамда муайян фаолият тури билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича қонунда зарарни тўла қоплашга бўлган хукуқ чеклаб қўйилиши мумкин (чекланган жавобгарлик). Масалан, юк ташувчи транспорт ташкилоти ташиш учун қабул қилинган мулкни йўқотганида келган зарарни йўқотилган ашё

қиймати бараварида юк жўнатувчига ёки олувчига тўлайди. Агар юк зарарлантирилган бўлса, у ҳолда зарарланган юкнинг қиймати қанчага камайган бўлса, шу сумма миқдорида тўлайди. Ҳолбуки, юк юборувчи ёки юк олувчининг зарарлари фақат йўқотилган юкнинг қиймати ёки қийматининг камайиши натижасида келган зарардангина иборат бўлмай, яна юкларни сақлаш учун керакли омбор биноларини ижарага олиш билан боғлиқ харажатлардан, ишчиларнинг бекор турган даврида уларга тўланган иш ҳақидан ва юк ташувчининг айби билан материаллар ва ускуналарнинг ўз вақтида олинмаслиги натижасида содир бўлган бошқа зарарлардан иборат бўлиши мумкин. Аммо транспорт ташкилотларига нисбатан чекпанган жавобгарлик белгиланганлиги сабабли кейинги изарарлар эътиборга олинмайди.

2. Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари

I

Мажбуриятни бузганлик учун қарздорнинг ёки зарар етказувчининг жавобгарликка тортилиши учун қуйидаги тўртта шарт бўлиши талаб этилади:

биринчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик;

иккинчидан, зарар етказилиши;

учинчидан, ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан содир бўлган зарар ўртасида сабабий боғланиш бўлиши;

тўрттинчидан қарздорнинг ёки зарар етказувчининг айби бўлишидир. Умуман олганда, қарздор мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги туфайли кредиторга етказилган зарарни тўлаши шарт. Қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Агар мажбурият ҳар икки тарафнинг айби билан бажарилмаган бўлса, у ҳолда суд ёки хўжалик суди қарздорнинг жавобгарлигини тегишинча камайтиради. Мажбуриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликка тортишда айб асосий ўринда туради. Айб деб шахснинг мажбуриятини бажаришга талаб қилинган тарзда муносабатда бўлмаганлиги, қонун ва ахлоқ талабларига мувофиқ риоя қилмаганлиги ва натижада мажбуриятнинг бутунлай бажарилмаслиги ёки лозим даражада бажарилмаслиги тушунилади. Айб қасд ёки эҳтиётсизлик (бепарволик) шаклида бўлиши мумкин. Қасд шаклидаги айбда шахс мажбуриятни онгли равишда, атайин бажармайди ёки лозим даражада бажармайди.

3. Қарздорни жавобгарликдан озод қилиш асослари

Қарздор томонидан мажбуриятнинг аниқ бажарилишига тўсқинлик қилган юқорида кўрсатилган юридик фактлардан бирининг бўлиши - мажбурият бажарилиши мумкин бўлмаслиги тушунчасини билдиради.

Оддий тасодифий ҳолат - юридик маънода мажбуриятнинг қарздор томонидан унинг ва кредиторнинг айби бўлмай туриб бажарилганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлигини содир қилган ҳолат ҳисобланади. Бундай ҳолатлар учинчи шахсларнинг, чунончи, бошқа шахсларнинг ҳаракатлари билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, бегона бир шахснинг ҳаракатлари натижасида қарздор йўқлигида у томондан олди-сотди шартномаси бўйича кредиторга топширилиши лозим бўлган уйга ўт тушиб, ёниб кетишини кўрсатиш мумкин. Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда тадбиркорлар учун муҳим кафолатни кўзда тутаяди. ФКнинг 333-моддаси 3-қисмига асосан башарти, қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида шу мажбуриятда тарафлар бўлган шахс томонидан, унинг ихтиёридаги барча воситалар билан олдини олиш, қайтариш мумкин бўлмаган фавқулодда ҳодиса кўрилади.

Қайтариш мумкин бўлмаган куч оддий тасодифий ҳол каби мажбуриятни бажармасликда ёки лозим даражада бажармаганликда тарафларнинг айби бўлмаслиги ва мазкур аниқ ҳолатларда уни қайтариш мумкин бўлмаслиги билан характерланади. Шу билан бирга, мазкур ҳолат одатдан ташқари фавқулодда содир этилган бўлиши керак. Амалда бундай ҳолатларда табиий офат, масалан, сув тошқини, зилзила, кучли бўрон каби табиий офат ҳоллари тўғрисида сўз юритилади.

Суд қарорларида мажбуриятни бутунлай бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан қарздорни озод қилишга асос бўладиган қайтариш мумкин бўлмаган куч ҳолатларини кўрсатиш камдан-кам учрайди.

Қайтариш мумкин бўлмаган кучни (зилзила, тошқин, ёнғин кабиларни) нисбий тушунча деб билиб, бундай ҳолатларни асос қилиб, жавобгарликдан озод қилиш-қилмаслик мазкур ҳолатларнинг қандай шароитларда, қандай жойда ва даврда содир бўлганлиги эътиборга олинади. Мажбуриятни бажаришга тўсқинлик қилган ҳолат ўзининг ички, ўзига хос хусусиятлари бўйича қайтариш мумкин бўлмаган куч сифатида

кўрилмади, балки қатор шароит ва муайян ҳолатларнинг биргаликда келишига қараб белгиланади. Қайтариб бўлмайдиган куч таъсири натижасида зарар етказилганлиги исботланганда мулкӣ жавобгарликдан озод қилиш мумкин. Шу билан бирга, айрим ҳолларда қайтариб бўлмайдиган куч таъсирида етказилган зарарнинг тўланиши ҳам фуқаролик қонунчилигида назарда тутилган. Чунончи, ҳаво транспортидан фойдаланишда йўловчилар-нинг кўрган зарарлари Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексига мувофиқ тўла равишда тўланади.

Қайтариб бўлмайдиган куч тушунчасини аниқлаш фуқаролик- ҳуқуқӣ жавобгарлик тўғрисидаги масалани тўғри ҳал қилиш учун зарур. Чунки қарздор тасодифӣ ҳолат учун жавобгар бўлганлиги туфайли қайтариш мумкин бўлмаган куч мавжуд бўлганида у жавобгарликдан озод қилинади. Чунончи, автотранспорт орқали юк юборувчи ва юк ташувчи ташкилот юк ташишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни тасодифӣ ҳолатлар сабабли бажармаганларида жавобгарликка тортилсалар, аммо табиӣ ҳодисалар содир бўлганда жавобгарликдан озод қилинадилар. Енгиб бўлмайдиган куч таъсирида мажбуриятни бажармаганлик учун қарздорни тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётганда содир бўлсагина қўлланилади. Бинобарин, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятларга нисбатан ФКнинг 333- моддасининг 3-қисми нормаси қўлланилмайди. Айни вақтда шуни таъкидлаб ўтиш ўринлики, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган мажбуриятнинг бажарилмаслиги қарздорнинг шартнома бўйича шериклари томонидан содир этилиб, бозорда мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг йўқлиги, қарздорда пул маблағлари бўлмаганлиги сабабли рўй берган ҳолларда улар енгиб бўлмайдиган куч (форс-мажор) ҳолати сифатида қаралмайди ва демак, қарздорни 333-модда 3-қисми билан жавобгарликдан озод этиш учун асос бўлмайди.

Кредиторнинг айбини ҳам аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. ФКнинг 335-моддасида айтилганидек, агар кредитор қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги юк беришига ёки бажармаслик туфайли етказилган зарар миқдорининг кўпайишига кўмакпашган бўлса, шунингдек кредитор мажбуриятни бажармасликдан етказилган зарарни камайиш чораларини қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли кўрмаган бўлса, суд ишнинг ҳолатларига қараб тўланадиган ҳақ миқдорини камайитиришга ёки кредиторга ҳақ тўлашни батамом рад этишга ҳақли.

4. Мажбуриятларнинг бекор бўлиши тушунчаси ва асослари

Ҳар қандай ҳуқуқий муносабат каби мажбурият ҳам муайян асослар, яъни, муайян юридик фактлар мавжуд бўлган вақтда бекор бўлади. Мажбуриятнинг бекор бўлиши деганда вужудга келган юридик факт туфайли мажбурият иштирокчилари ҳуқуқ ва бурчларининг бекор бўлиши тушунилади.

Мажбурият Фуқаролик кодексида, бошқа қонунларда ёки шартномада назарда тутилган асосларга кўра тўлиқ ёки қисман бекор бўлади.

Мажбуриятни тарафлардан бирининг талаби билан бекор қилишга қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФКнинг 340-моддаси). Амалдаги қонунчиликка кўра, мажбурият қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

- мажбуриятнинг бажарилиши билан, яъни тарафларнинг ўз зиммаларидаги мажбуриятни бажаришлари, пулни қайтариши, товарни етказиб бериши каби;

- воз кечиш ҳақини бериш билан, ўзаро шартнома тузган тарафлардан бири маҳсулотни вақтида, лозим даражада етказиб беролмаганлиги учун иккинчи тараф унинг шартнома бўйича ҳақини тўлаши билан мажбуриятлар тугайди;

- ҳисобга ўтказиш билан. Бу мажбуриятни бекор қиладиган шундай усулки, бунинг воситасида муддати тўлган ёки қисман муддати кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган муқобил ўхшаш талаб ҳисобга ўтказилиши билан мажбурият тўлиқ ёки қисман бекор бўлади. ФКнинг 343-моддаси, чунончи, ким ошди савдосида ғолиб чиққан шахе билан шартнома тузишда у тўлаган закат суммаси тузилган шартнома бўйича мажбуриятларни бажаришда ҳисобга ўтказилади;

- талабдан бошқа шахе фойдасига воз кечиш билан, талабдан бошқа шахе фойдасига воз кечилган таедирда қарздор ўзининг дастлабки кредиторга муқобил талабини янги кредиторнинг талабига қарши ҳисобга ўтказишга ҳақли. Агар талаб қарздор бу талабдан бошқа шахе фойдасига воз кечилгани тўғрисидаги билдиришни олган пайтгача мавжуд бўлган асосга кўра вужудга келган бўлса ва талаб еилиш муддати ана шу билдириш олингунча келган бўлса ёки ушбу муддат кўрсатилмаган ёхуд талаб қилиш пайти билан белгиланган бўлса, ҳисобга олиш амалга оширилади;

- қарздор билан кредитор бир шахе бўлиб қолиши билан. Маълумки, ҳар қандай шахе ўзига ўзи ҳам қарздор, ҳам кредитор бўлиши мумкин эмас. Бундай кредитор ва қарздорнинг бир шахе бўлиб қолиши кўпинча мерос олишда учрайди. Масалан, мерос олувчи шахе ўз акаси ёки отасига қарздор бўлса, кейинчалик мерос очилиши натижасида кредитор-нинг

(мархум ака ёки отанинг) талаб қилиш ҳуқуқларини ўзига олади. Бундай ҳол юридик шахсларда, масалан, мустақил юридик шахслар ҳисобланган - "Ўзуйжойжамғармабанк" билан "Заминбанк" бирлашиб, ягона юридик шахс - "Ипотекабанк"и ташкил топди ва бу билан собиқ мулкдорларнинг ўзаро мажбуриятлари бекор бўлди. Шунингдек, давлатда ҳам, масалан, 1990 йили Германия ФР билан Германия ДР бирлашиб, ўзаро мажбуриятлар бекор бўлди; мажбурият янгиланиши билан, яъни дастлабки мажбуриятнинг янги мажбурият билан алмаштирилишида дастлабки мажбурият бекор бўлади, шунингдек дастлабки мажбуриятнинг бажарилишини таъминлаш учун белгиланган кафолат, закат ва бошқа усуллар ҳам бекор бўлади; қарздан воз кечиш билан, яъни кредиторнинг қарздан воз кечиши ҳам мажбуриятни бекор бўлишига олиб келади. Бу бир тарафлама битим бўлиб, унда тарафларнинг келишуви рўй бермайди. Бироқ бунда кредиторнинг қарздан воз кечиши бошқа шахсларнинг кредитор мол мулкига нисбатан ҳуқуқларини бузмаса, мажбурият бекор бўлади; бажариш мумкин бўлмаганлиги туфайли. Фуқаролик ҳуқуқида мажбуриятни бажариш мумкин бўлмаслиги деб шундай вазият тушуниладики, бунда қарздорга мажбурият мазмунини ташкил этган ҳаракатларни бажариш имконияти бўлмай қолади. ФКнинг 349-моддасида кўрсатилишича, агар тарафлардан биронтаси ҳам жавоб бермайди га н вазият туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмай қолса, у бекор бўлади. Башарти, қарздор мажбуриятни кредиторнинг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг айбли ҳаракатлари туфайли бажариши мумкин бўлмаса, кредитор ўзининг мажбурият бўйича бажарганларини қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эмас. Бажариш мумкин бўлмаслик тасодифий ҳолатлар туфайли бўлишини бировнинг айби билан боғлиқ бўлиши ҳолатидан ажратиш керак. Тасодифий ҳолат туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги деб мазкур шароитда, вазиятда қайтара олмайдиган куч, чунончи, сув тошқини, zilзила, ёнғин каби табиий офатлар туфайли бажариш мумкин бўлмаслиги тушунилади; давлат органи ҳужжати асосида. ФКнинг 350-моддасига асосан агар давлат органининг ҳужжати чиқиши натижасида мажбуриятни бажариш тўлиқ ёки қисман мумкин бўлмай қолса, мажбурият тўлиқ ёки унинг тегишли қисми бекор бўлади. Масалан, Ўзбекистондаги мис комбинати хориждаги корхо-нага мис етказиб бериш ҳақидаги шартнома бўйича мажбуриятга эга бўлиши мумкин. Бордию, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати хорижга мис экспорт қилишни чеклаш ҳақида қарор қабул қилгудай бўлса, ушбу мажбурият бекор бўлади. Бунинг натижасида зарар кўрган тарафлар ФКнинг ва моддаларига мувофиқ уни тўлашни талаб қилишга ҳақлидирлар;